

تحلیل محتوای مولفه‌های مهارت اجتماعی در کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه

نویسندگان: مصطفی ظهیری نیا^۱، بهروز بهروزیان^{۲*} و علی‌رضا عبدی الوار^۳

۱. استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه هرمزگان
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش علوم اجتماعی دانشگاه هرمزگان
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد تحقیقات آموزشی دانشگاه هرمزگان

behroozian68@gmail.com

* نویسنده مسؤل: بهروز بهروزیان

چکیده

پژوهش حاضر با هدف دستیابی به میزان توجه به مهارت‌های اجتماعی در محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا، انجام شده است. جامعه پژوهش، کتاب‌های جامعه‌شناسی دوم، سوم و چهارم رشته علوم انسانی بوده است. برای بررسی مهارت‌های اجتماعی در کتاب‌های فوق، پیش‌نویسی از مهارت‌های اجتماعی تهیه و روایی صوری و محتوایی آن نیز توسط متخصصان تأیید گردیده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها به شیوه توصیفی بوده همچنین از آزمون خی‌دو، استفاده شده است. یافته‌ها نشان داد: تعداد و درصد مهارت‌های اجتماعی در کتاب چهارم بیش‌تر از کتاب سوم و کتاب سوم بیش‌تر از کتاب دوم، بوده است. توزیع میزان توجه به مهارت‌های اجتماعی درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌ها (۴۵/۸۲ درصد)، مهارت‌های جرئت‌ورزی (۱۳/۴۴ درصد)، مهارت‌های خودگردانی (۱۱/۸۷ درصد)، مهارت‌های مقابله‌ای (۶/۳ درصد)، مهارت‌های همکاری و مسئولیت‌پذیری (۴/۹ درصد)، مهارت‌های ارتباطی (۳/۶ درصد) و مهارت‌های آشنایی با قوانین (۰/۷۸ درصد) بوده است همچنین نتایج آزمون خی‌دو نشان داد: تفاوت معناداری در میزان توجه به مؤلفه‌های مهارت اجتماعی در کتاب‌های علوم اجتماعی، وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: تحلیل محتوا، مهارت‌های اجتماعی، کتاب‌های جامعه‌شناسی، رشته علوم انسانی، دوره دوم متوسطه.

پژوهش‌های آموزش و یادگیری

(دانشور و دانشاوری)

• دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۱۱/۰۸

• پذیرش مقاله: ۱۳۹۳/۰۶/۱۰

Scientific-Research
Journal of Shahed
University

Twenty-second Year, No.6
Spring & Summer
2015

Training & Learning
Researches

دو فصلنامه علمی-پژوهشی

دانشگاه شاهد

سال بیست و دوم-دوره

جدید

شماره ۶

بهار و تابستان ۱۳۹۴

مقدمه

نوجوانان و جوانان در قرن بیست و یکم به لحاظ پیچیدگی زندگی، وسعت و سرعت تغییرات با چالش‌های فراوانی روبرو هستند که این چالش‌ها در قرن آینده بارزتر خواهد شد [۱]. از چالش‌ها و بحران‌های مطرح می‌توان به مواردی هم‌چون چالش بین جهانی شدن و بومی ماندن، بحران جمعیت، بحران سلامتی و تغذیه و دگرگونی‌های فناوری و شرایط حرفه‌ای، اثرات فناوری نوین ارتباطی بر مهارت‌های اجتماعی و اخلاقیات، مشکلات خانوادگی، اشتغال والدین در بیرون از منزل و ... اشاره کرد [۲]. امروزه علی‌رغم ایجاد تغییرات عمیق فرهنگی و تغییر در شیوه‌های زندگی، بسیاری از افراد در رویارویی با مسائل زندگی، فاقد توانایی‌های لازم و اساسی هستند و همین امر آنان را در مواجهه با مسائل و مشکلات روزمره و مقتضیات آن آسیب‌پذیر نموده است. انسان‌ها برای مقابله با تنش‌ها و فشارهای روانی که در موقعیت‌های مختلف زندگی بر آن‌ها وارد می‌شود به راه‌کارهایی نیاز دارند که آنان را در این کشمکش‌ها یاری دهد [۳]. یکی از این راه‌کارها، مهارت‌های اجتماعی است که به افراد کمک می‌کند تا در وضعیت‌های مختلف بتوانند با سایرین به نحو مطلوب و شایسته‌ای ارتباط برقرار کنند و راه دست‌یابی به خدمات اجتماعی، محیط زیست و مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها و فعالیت‌های موثر بر زندگی را بیاموزند. بنابراین فرد نیازمند کسب مهارت‌های اجتماعی برای مواجهه با مسائل و مشکلات در زندگی روزمره است، نظام تعلیم و تربیت جایی است که افراد (دانش‌آموزان) می‌توانند مهارت‌های اجتماعی را کسب نمایند

هر نظام آموزشی در تلاش است از طریق طراحی و تدوین برنامه‌ی درسی مشخص، انواع گوناگون دانش و مهارت را به دانش‌آموزان انتقال دهد و آن‌ها را برای قبول مسئولیت و ایفای نقش مناسب در زندگی آینده آماده سازد [۴]. مدرسه به‌عنوان یک سازمان آموزشی، یک نظام تعامل اجتماعی است؛ یک کل سازمان‌یافته و

مرکب از افراد انسانی در کنش و واکنش متقابل که از طریق روابط ارگانیک و پیچیده، با یکدیگر پیوند یافته‌اند [۵]. که به دانش‌آموز طرز فکر و جهان‌بینی خاصی را منتقل می‌کند. وظیفه‌ی دانش‌آموز در مدرسه فقط خواندن، نوشتن و حساب کردن نیست. بلکه او علاوه بر این موارد باید خود را برای زندگی اجتماعی در آینده آماده کند. متأسفانه مهارت‌های اجتماعی به عنوان جزئی از دروس مدارس‌ها همیشه مورد بی‌توجهی قرار گرفته است و فقط زمانی به این مهم توجه می‌شود که دانش‌آموزان از خود رفتاری نامناسب، مغایر با آنچه مورد نظر اولیا می‌باشد، نشان دهند. از آنجایی که دانش‌آموزان بیش‌ترین و بهترین لحظات زندگی خود را در مدرسه سپری می‌کنند، مسئولان باید به این نیاز و ضرورت اجتماعی شدن توجه ویژه‌ای داشته باشند [۶].

به نظر می‌رسد اگر مدرسه بخواهد به نقش واقعی خود در زمینه رشد همه‌جانبه دانش‌آموزان اعم از رشد جسمی، شناختی، هیجانی و اجتماعی بپردازد، باید همه ارکان و اجزای خود را درگیر این مسئله کند که متون و کتاب‌های درسی یکی از مهم‌ترین آن‌ها است [۶].

کتاب‌های درسی بازتاب‌های از تغییرات برنامه درسی و ارزش‌های جامعه را در بر می‌گیرد؛ از حدود اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی، کتاب‌های درسی در جهت واکنش‌های اجتماعی و موقعیت‌های متغیر اقتصادی تغییر کرده‌اند. کتاب‌های درسی در نظام آموزشی متمرکز و امتحانات هماهنگ، اهمیت خاصی دارند، زیرا در این نظام آموزشی، فراگیران باید تمامی مطالب و محتوای موجود در لابه‌لای کتاب‌های درسی را مطالعه کنند و یاد بگیرند تا بتوانند به موفقیت آموزشی دست یابند [۷].

برنامه درسی و محتوای آن بهترین ابزار برای تحقق یافتن تعهد اجتماعی دانش‌آموزان، ایجاد روحیه مدنی و جامعه‌پذیر ساختن آنان است. یکی از دروسی که باید به مهارت اجتماعی به‌طور ویژه بپردازد کتاب‌های علوم اجتماعی است. هدف اصلی برنامه‌ی آموزشی «مهارت اجتماعی» درس‌های علوم اجتماعی این است که

نوجوانان معلومات، گرایش‌ها و مهارت‌هایی را برای گذر سالم و موفق آمیز به دوران بزرگ سالی نیاز دارند، در خود پرورش دهند و آمادگی‌های لازم را برای برقراری روابط سالم و رسیدن به زندگی موفق کسب کنند [۸]. به عبارتی دیگر باعث نهادینه شدن جامعه‌پذیری در نوجوان می‌شود. حال این سؤال مطرح می‌شود که در کتاب‌های درسی علوم اجتماعی (دوره دوم متوسطه) به چه میزان به مؤلفه‌های مهارت اجتماعی توجه شده است؟

مهارت اجتماعی، مجموعه رفتارهای آموخته شده‌ای است که فرد را قادر می‌سازد با دیگران رابطه اثر بخش داشته و از واکنش‌های نامعقول اجتماعی خودداری کند. همکاری، مشارکت با دیگران، کمک کردن، آغازگر رابطه بودن، تقاضای کمک کردن، تعریف و تمجید از دیگران و قدردانی کردن، مثال‌هایی از این نوع رفتار است [۹]. میلچسون^۱ بر این باور است که مهارت‌های اجتماعی، رفتارهایی است اکتسابی که از طریق مشاهده، مدل‌سازی، تمرین و بازخورد آموخته می‌شود و دارای ویژگی‌های زیر است رفتارهای کلامی و غیرکلامی را در بر می‌گیرند و پاسخ‌های مناسب و مؤثر را در بر دارند، بیش‌تر جنبه تعاملی داشته، تقویت‌های اجتماعی را به حداکثر می‌رسانند و براساس ویژگی‌ها و محیطی که فرد در آن واقع شده است، توسعه می‌یابند و از طریق آموزش رشد می‌کنند [۱۰]. ماتسون و بويسجلی^۲ مهارت‌های اجتماعی را به عنوان رفتارهای قابل مشاهده و قابل اندازه‌گیری تعریف کردند که استقلال، قابلیت پذیرش و کیفیت مطلوب زندگی را بهبود می‌بخشند. این مهارت‌ها برای سازش‌یافتگی و کارکرد بهنجار مهم هستند و ناسازگاری در مهارت‌های اجتماعی به‌طور نزدیکی با اختلالات روانی و مشکلات رفتاری مرتبط هستند [۱۱].

کالدارالا و مرل^۳، مهارت‌های اجتماعی را به پنج

دسته تقسیم می‌کند که عبارت‌اند از: ۱- مهارت رابطه با همسالان، ۲- مهارت‌های خود مدیریتی ۳- مهارت‌های تحصیلی، ۴- مهارت‌های اطاعت و پیروی، ۵- مهارت‌های جرأت‌ورزی. بعد مهارت‌های ارتباط با همسالان شامل تعریف و تمجید از دیگران، پیشنهاد کمک دادن، دعوت از دیگران به بازی یا برقراری تعامل، شروع مکالمه و مهارت‌های رهبری می‌باشد. بعد مهارت‌های خود مدیریتی شامل مهارت‌هایی مانند کنترل خلق، پیروی از قواعد، مصالحه در هنگام مناسب، پذیرش انتقاد و مشارکت داشتن در موقعیت‌های گوناگون است. مهارت‌های مطالعه‌ی مستقل مانند انجام تکالیف، پیروی از دستورات معلم، نظم مطلوب داشتن و به‌طور مناسب تقاضای کمک خواستن، در بعد مهارت‌های تحصیلی قرار می‌گیرند. بعد مهارت‌های اطاعت و پیروی شامل اطاعت از دستورات، پیروی از قواعد، مشارکت داشتن، پاسخ‌دهی مناسب، و انجام تکالیف می‌باشد و بعد مهارت‌های جرأت‌ورزی نیز شامل شروع مکالمه، دعوت از دیگران برای برقراری تعامل، اعتماد به نفس، معرفی خود به دیگران و ابراز احساسات است [۱۲].

گلدشتاین^۴ مهارت‌های اجتماعی را به شش دسته طبقه‌بندی می‌کند: ۱- مهارت‌های اجتماعی آغازکننده، ۲- مهارت‌های اجتماعی پیشرفته ۳- مهارت‌های مربوط به احساسات و عواطف ۴- مهارت‌های اجتماعی مربوط به پرخاش‌گری ۵- مهارت‌های مربوط به استرس ۶- مهارت‌های اجتماعی طرح‌ریزی [۱۳].

در طبقه‌بندی دیگری فتحی، مهارت‌های را به ده طبقه تقسیم‌بندی کرده‌است: ۱- مهارت‌های کلامی و غیر کلامی ۲- آشنایی با غریبه و معارفه ۳- داد و ستد تعارفات اجتماعی ۴- شناسایی حقوق و رفتار قاطعانه، ۵- تعریف و قدردانی از خود و دیگران ۶- تقاضا کردن و رد تقاضای غیر منطقی ۷- انتقاد و انتقادپذیری ۸- نحوه پرسیدن سؤالات خصوصی ۹- کنترل خشم و کنار آمدن با احساس تحقیر ۱۰- درک تفاوت

^۱- Milchson

^۲- Matson & Boisjoli

^۳- Caladarella & Merrell

^۴-Goldstein

بی‌جراتی، پرخاشگری و ابراز وجود [۷].

دونا استازنسکی و هنز اسمیتز،^۱ در پژوهشی با هدف «دوره تکمیلی علوم اجتماعی در برنامه درسی دبیرستان‌های آلبرتا: مروری مفهومی»، نتایج نشان داد که برنامه جدید مطالعات اجتماعی آلبرتا که دارای ویژگی‌ها هم‌چون تأکید بر شهروندی، هویت و تحقیق و درک دیدگاه‌های گوناگون می‌باشد ادامه یابد که علاوه بر حفظ دوره‌های علوم اجتماعی، در صورت نیاز برخی از پیکره‌های آن تجدید نظر و اصلاح شود [۱]. فریدمن،^۲ در پژوهشی با هدف «برنامه درسی مهارت‌های زندگی در مدارس دولتی»، نتیجه گرفت که در تغییر برنامه‌های آموزشی و برنامه‌های درسی مدارس، نیاز به مهارت‌های زندگی هم‌چون همکاری کارکردی، راهنمایی دوره‌ای، پیشرفت تحصیلی، تعامل انسانی، آگاهی اجتماعی و روابط می‌باشد [۱۴]. از نظر سازمان یونسف، محتوای کتاب‌های درسی باید در برگیرنده موارد زیر باشد: تقویت روحیه همکاری و تفاهم، آشنایی با روش‌های مطالعه، ایجاد حس مسئولیت‌پذیری و مشارکت در یادگیری باشد [۱۵]. لویز و تیمونی،^۳ معتقدند که محتوای آموزشی مهارت‌های اجتماعی در مدارس سبب کاهش رفتارهای مشکل‌ساز دانش‌آموزان می‌شود و افزایش نظم و مهارت‌های تفکر کاهش مشکلات انطباقی، رقابت دانش‌آموزان، بهبود مهارت‌های اجتماعی، افزایش ارتباط میان فردی و بهبود روابط اجتماعی فراگیران بر اثر آموزش مهارت‌های آموزشی و اجتماعی در کلاس درس با فعالیت گروهی شده است [۱۶]. موریش،^۴ معتقد است که نهادهای اجتماعی از جمله آموزش و پژوهش باید زمینه‌های لازم را برای اعضای خود، در برقراری ارتباط صحیح با محیط و افراد مهیا کنند. این امر ضرورت تربیت شهروند را به منزله کارکرد نظام آموزشی در فرایند جامعه‌پذیری افراد افزون می‌کند [۴]. میشل و گیسون،^۵ اعلام می‌دارند که

حتی در کشورهای پیشرفته فعالیت‌های دبیرستان معطوف به مواد درسی است و از وظیفه مهم و خطیر رشد اجتماعی غافل مانده‌اند. برنامه‌ها و کلاس‌های بسیاری از دبیرستان‌ها رسمی و شدیداً بر محور استانداردهای آموزشگاهی، تکلیف و درس متمرکز است و به رشد و تکامل شخصی و اجتماعی دانش‌آموزان توجهی نمی‌شود [۱۷].

نصر اصفهانی و همکاران، در پژوهشی با هدف «جایگاه مهارت‌های اجتماعی مورد نیاز دانش‌آموزان در کتاب‌های درسی عمومی دوره متوسطه»، یافته‌ها نشان داد که محتوای کتاب‌های عمومی دوره متوسطه به مهارت‌های اجتماعی فراوان و متنوع پرداخته است. مهم‌ترین مهارت‌های اجتماعی که کتاب‌های عمومی دوره متوسطه به آن‌ها پرداختند، عبارت‌اند از مهارت‌های ارتباطی (۲۴/۲۴ درصد)، مهارت درک ارزش‌های اجتماعی (۱۹/۷ درصد)، مهارت‌های خودگردان (۱۶/۳۲ درصد)، مهارت‌های مقابله و اصلاح باورها و ارزش‌های غلط (۱۲/۳۱ درصد)، مهارت‌های جرأت‌ورزی (۱۰/۸۹ درصد)، و بالاخره مهارت مسئولیت‌پذیری (۹/۶ درصد). سه مهارتی که اصلاً اشاره نشده یا با اشاره‌ها در حد بسیار مختصر بوده، عبارت‌اند از: مهارت پر کردن اوقات فراغت (۲/۷۴ درصد)، مهارت آشنایی با قوانین اجتماعی (۲/۱۸ درصد) و مهارت شغل‌یابی (۱/۸۹ درصد) [۶].

یارعلی و همکاران، در پژوهشی با هدف «بررسی مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی (تحلیل محتوا)»، نتایج نشان می‌دهد که مهارت «برقراری ارتباط» بیش از بقیه (۷۵ درصد) و مهارت برقراری ارتباط با جنس مخالف کمتر از بقیه (۴۹ درصد) در محتوای کتاب‌ها وجود داشته‌است. در میان مهارت‌های جرأت‌ورزی، مهارت «شناخت حقوق خود و دیگران» و مهارت «تعریف و تشکر از دیگران» (۶۹ درصد)، در میان مهارت‌های همکاری، مهارت «همکاری در جامعه» (۵۴ درصد)، در میان مهارت‌های خودگردانی، مهارت

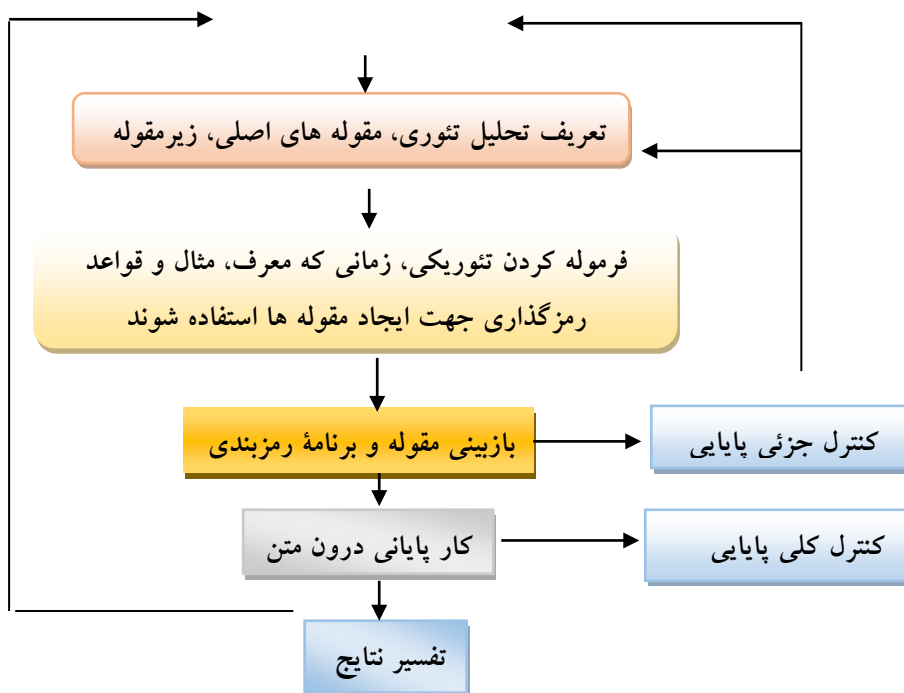
1- Dona Staszewski & Hans Smits

۲-Fredman

3- Lewis & Timoty

4- Morish

5 - Mitchell & Gibson

نمودار ۱. مدل مفهومی مراحل اجرای تحلیل محتوای پژوهش

منبع: ایمان و نوشادی [۲۰]

دانش‌آموزان می‌شود. از آنجای که اهداف مهارتی درسی علوم اجتماعی عبارت‌اند از: ۱- تقویت مهارت‌های اجتماعی؛ ۲- کسب توانایی لازم برای ایجاد روابط اجتماعی با گروه‌های متفاوت؛ ۳- کسب توانایی لازم برای ایجاد ارتباط مناسب و مؤثر با مؤسسات و سازمان‌های مورد نیاز. بنابراین، کتاب‌های علوم اجتماعی دارای رویکردها و اهدافی است که به واسطه آن‌ها، مهارت زندگی اجتماعی را آموزش می‌دهد.

سوال‌های پژوهش

- ۱- فراوانی مهارت‌های اجتماعی در بین کتاب‌های علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه به چه میزان است؟
- ۲- میزان توجه به مهارت اجتماعی در کتاب‌های جامعه‌شناسی سال دوم، سوم و چهارم متوسطه به چه اندازه است؟
- ۳- آیا در کتاب‌های جامعه‌شناسی سال دوم، سوم و چهارم متوسطه توجه یکسانی به مهارت‌های اجتماعی شده است؟

«استقلال مالی و معنوی» (۳۴ درصد)، در میان مهارت‌های مقابله‌ای، مهارت «جلب حمایت و موافقت دیگران» (۵۵ درصد) و در میان مهارت‌های مربوط به جامعه، مهارت «شناخت و رعایت قوانین جامعه» (۵۶ درصد) بیش از مهارت‌های دیگر مطرح شده‌اند [۱۸].

دهقانی، در پژوهشی با هدف «تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی براساس مهارت‌های اجتماعی با توجه به دیدگاه آموزگاران»، یافته‌ها نشان داد که میزان مهارت‌های اجتماعی در کتاب تعلیمات اجتماعی مجموعاً در حد متوسط و متوسط به پایین است و تعداد و درصد مقوله‌های مهارت‌های اجتماعی در کتاب پایه سوم بیش‌تر از کتاب پایه چهارم بیش‌تر از کتاب پایه پنجم می‌باشد [۱۹].

کتاب‌های درسی^۱ یکی از درون‌داده‌های نظام آموزشی است که تشخیص نقاط قوت و ضعف آن باعث شناخت از میزان اثرگذاری آن بر روی مهارت‌های

1- Textbooks

روش پژوهش

در این پژوهش به منظور بررسی کتاب‌های درسی به لحاظ پرداختن به مقوله‌های مهارت‌های اجتماعی از شیوه تحلیل محتوا استفاده شد. محتوا عبارت است از مجموعه مفاهیم، اصول، مهارت‌ها، ارزش‌ها و گرایش‌هایی که از سوی برنامه‌ریزان و قصد تحقق اهداف انتخاب و سازماندهی می‌شود. محتوا وسیله‌ای برای تحقق اهداف به‌شمار می‌آید و به‌همین دلیل ضروری است، ویژگی‌های آن با اهداف مورد انتظار تناسب داشته باشد [۲۱]. براساس تعریف هولستی^۱: تحلیل محتوا به هر تکنیک تحقیقاتی گفته می‌شود که با استفاده از تعیین نظام‌مند و عینی خصوصیات مشخص شده در متن به منظور استنتاج کردن به کار می‌رود. تحلیل محتوا^۲ پژوهشی پیام‌محور است؛ یعنی بر اندازه‌گیری و سنجش پیام (محتوا) تمرکز دارد. ولی با استفاده از نتایج به دست آمده از این بررسی، می‌توان به استنباط و نتیجه‌گیری درباره پیشینه و اثرات پیام نیز اقدام کرد [۲۲].

جامعه پژوهش، محتوای کتاب‌های درسی تازه تألیف علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه (سال دوم، سوم و چهارم) می‌باشد. کتاب جامعه‌شناسی ۱ (دوم متوسطه): این کتاب در سال ۱۳۸۹ تألیف شد و به مباحثی چون علوم اجتماعی، جهان اجتماعی و شناخت اجتماعی پرداخته است. کتاب جامعه‌شناسی ۲ (سوم متوسطه): این کتاب در سال ۱۳۹۰ تألیف شد و به مباحثی چون جامعه و فرهنگ، هویت و فرهنگ و قدرت و سیاست پرداخته است. کتاب علوم اجتماعی (چهارم متوسطه): این کتاب در سال ۱۳۹۱ تألیف شد و به مباحثی چون فرهنگ جهانی، فرهنگ معاصر غرب، چالش‌های جهانی و جهان اسلام پرداخته است.

برای بررسی مهارت اجتماعی جمله و پاراگراف کتاب‌های مورد نظر به عنوان نمونه انتخاب شد. با توجه به این که نمونه براساس هدف‌ها تعیین شده، نمونه‌گیری

از نوع نمونه‌گیری هدفمند است و در ازای آن واحد تحلیل پژوهش نیز جمله و پاراگراف در نظر گرفته شد. جهت انجام این پژوهش از چک لیست تحلیل محتوا استفاده شده است. برای بررسی میزان توجه به مهارت‌های اجتماعی در محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی، از طبقه‌بندی نصراصفهانی و همکارانش از مهارت‌های اجتماعی استفاده شده است که شامل هفت مقوله و یکسری زیر مقوله به قرار زیر می‌باشد:

- ۱- مهارت‌های ارتباطی، که شش زیر مقوله را شامل می‌شود: مهارت‌های کلامی؛ مهارت‌های غیر کلامی؛ مهارت‌های برقراری ارتباط؛ مهارت‌های برقراری ارتباط با غریبه؛ مهارت‌های دوست‌یابی و مهارت‌های گسترش تعاملات اجتماعی؛
- ۲- مهارت‌های جرئت‌ورزی^۳، که هشت زیر مقوله دارد: مهارت‌های مربوط به توانایی نه گفتن؛ مهارت‌های مربوط به بیان نیازهای خود؛ مهارت‌های مربوط به شناسایی نیازهای خود و دیگران؛ مهارت‌های بیان خشم؛ مهارت‌های انتقاد کردن؛ مهارت‌های انتقادپذیری؛ مهارت‌های بیان احساسات و عقاید خود و مهارت‌های تعریف و قدردانی از دیگران؛
- ۳- مهارت‌های مربوط به پرورش حس همکاری و مسئولیت‌پذیری و نوع دوستی، که سه زیر مقوله را شامل می‌شود: مهارت‌های مربوط به همکاری در مدرسه و کلاس درس؛ مهارت‌های مربوط به همکاری در منزل و مهارت‌های مربوط به همکاری اجتماعی؛
- ۴- مهارت‌های خودگردانی^۴ که سه زیر مقوله دارد: مهارت‌های مراقبت از خود؛ مهارت‌های هویت‌یابی و مهارت‌های مطالعه؛
- ۵- مهارت‌های درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌های جامعه که دو زیر مقوله دارد: مهارت‌های مربوط به درک اجتماعی و مهارت‌های مربوط به شناسایی ارزش‌های جامعه؛

3-Daring Lovement Skills
4- Self- Managment

1- Holsti
2 - Content Analysis

به مهارت‌های درک اجتماعی با ۴۰/۶ درصد و مهارت جرئت‌ورزی با ۲۷/۲۷ درصد بیش‌ترین توجه و به مهارت خودگردانی و مهارت به قوانین اجتماعی با ۱/۲۱ درصد کم‌ترین توجه شده است (نمودار ۲).

نتایج نمودار نشان داد در کتاب جامعه‌شناسی سال سوم دبیرستان از مجموع هفت مؤلفه‌ی مهارت اجتماعی به مهارت‌های درک اجتماعی با ۴۵/۵۳ درصد و مهارت خودگردانی با ۲۷/۶۷ درصد بیش‌ترین توجه و به مهارت ارتباطی با ۱/۳۱ درصد و مهارت به قوانین اجتماعی با ۰/۸۹ درصد کم‌ترین توجه شده است (نمودار ۳).

نتایج نمودار نشان داد در کتاب جامعه‌شناسی سال چهارم دبیرستان (پیش‌دانشگاهی) از مجموع هفت مؤلفه‌ی مهارت اجتماعی به مهارت‌های درک اجتماعی با ۶۷/۶۵ درصد و مهارت جرئت‌ورزی با ۱۰/۰۳ درصد بیش‌ترین توجه و به مهارت ارتباطی با ۱/۴۰ درصد و مهارت به قوانین اجتماعی با ۰/۷۹ درصد کم‌ترین توجه شده است (نمودار ۴).

● بررسی پرسش دوم پژوهش: میزان توجه به مهارت اجتماعی در کتاب‌های جامعه‌شناسی سال دوم، سوم و چهارم متوسطه به چه اندازه است؟

نتایج نشان می‌دهد بیش‌ترین توجه به مهارت اجتماعی در کتاب علوم اجتماعی چهارم متوسطه با ۹۵/۳۹ درصد و کم‌ترین توجه در کتاب جامعه‌شناسی دوم متوسطه با ۷۵/۰ درصد شده است. در مجموعه سه کتاب ۶۵۸ واحد (۸۵/۹ درصد) به مهارت اجتماعی توجه شده است. هم‌چنین بیش‌ترین توجه به واحد غیر مهارت اجتماعی کتاب جامعه‌شناسی دوم متوسطه با ۲۵/۰ درصد و کم‌ترین توجه به واحد غیر اجتماعی به علوم اجتماعی چهارم متوسطه با ۴/۶ درصد شده است و در مجموعه سه کتاب ۱۰۸ واحد (۱۴/۱ درصد) به غیر مهارت اجتماعی توجه شده است (جدول ۱).

هم‌چنین نتایج نشان می‌دهد، از مجموع ۷۶۶ واحد (پاراگراف) به میزان ۸۵/۹ درصد به مهارت‌های اجتماعی در مجموع سه کتاب توجه شده است که

۶- مهارت‌های مربوط به آشنایی با قوانین اجتماعی و استفاده از خدمات اجتماعی که سه زیر مقوله را شامل می‌شود: مهارت‌های مربوط به اطاعت از مقررات مدرسه و کلاس درس؛ مهارت‌های مربوط به اطاعت از مقررات جامعه و مهارت‌های مربوط به استفاده از خدمات اجتماعی؛

۷- مهارت‌های مقابله‌ای^۱ که سه زیر مقوله دارد: مهارت‌های مربوط به جلب حمایت دیگران؛ مهارت‌های مربوط به ورزش‌های دسته جمعی؛ مهارت‌های آشنایی با روش حل مسائل اجتماعی. [۶]

برای تعیین و تأمین روایی فهرست واری‌های تحلیل محتوا، از روش روایی محتوایی و نظر متخصصان استفاده شد؛ بدین ترتیب که فرم اولیه تحلیل محتوا را از پنج نفر از اساتید جامعه‌شناسی و علوم تربیتی قرار گرفت و این مقوله‌بندی مورد تأیید آن‌ها قرار گرفت.

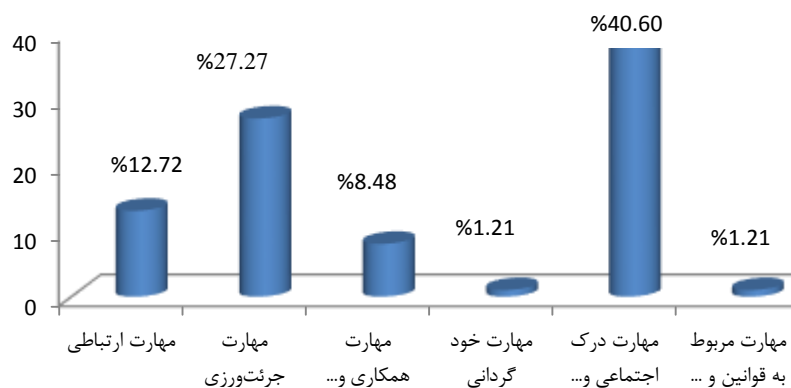
برای برآورد پایایی سیاهه‌ی تحلیل محتوا، بایستی تحلیل محتوای یک متن یا برنامه توسط دو یا چند نفر تحلیل‌گر انجام شود؛ بدین منظور یک کارشناس ارشد تحقیقات آموزشی و یک کارشناس ارشد پژوهش‌گری علوم اجتماعی با استفاده از سیاهه‌های مهارت‌های اجتماعی کار تحلیل محتوای کتاب‌های جامعه‌شناسی دوم، سوم و چهارم (پیش‌دانشگاهی) متوسطه انجام شد که مقدار ضریب همبستگی بین دو تحلیل مستقل ۰/۸۱ بوده است.

یافته‌ها

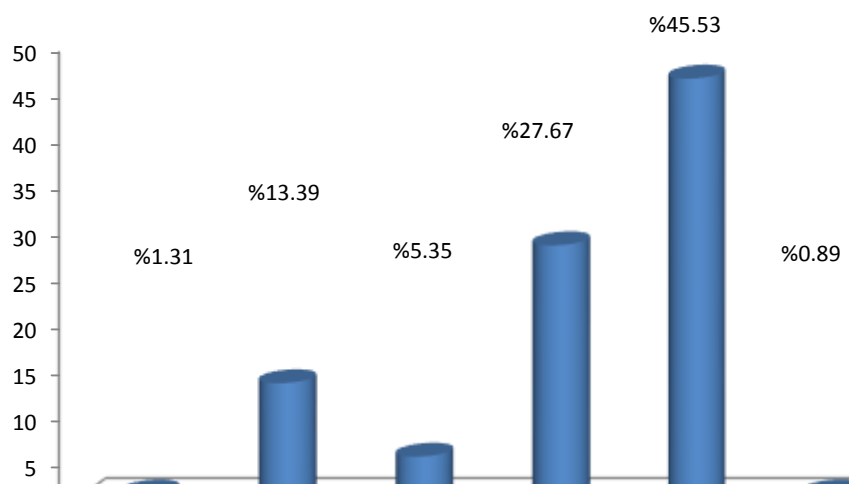
● بررسی پرسش اول پژوهش: فراوانی مهارت‌های اجتماعی در بین کتاب‌های علوم اجتماعی مقطع متوسطه به چه میزان است؟

نتایج نمودار نشان داد در کتاب جامعه‌شناسی سال دوم دبیرستان از مجموع هفت مؤلفه‌ی مهارت اجتماعی

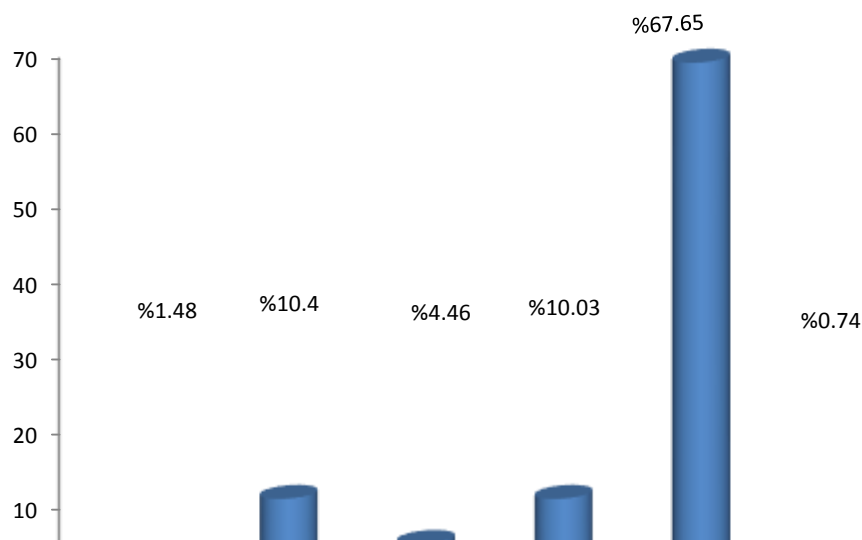
^۱- Coping Skills

نمودار ۲. درصد فراوانی مهارت‌های اجتماعی در کتاب جامعه‌شناسی سال دوم دبیرستان

نمودار ۳. درصد فراوانی مهارت‌های اجتماعی در کتاب جامعه‌شناسی سال سوم دبیرستان

نمودار ۴. درصد فراوانی مهارت‌های اجتماعی در کتاب جامعه‌شناسی سال چهارم دبیرستان

اجتماعی در کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره دبیرستان توجه یکسانی شده است؟
هم‌چنین نتایج آزمون خی دو نشان داد که تفاوت معناداری ($DF=6, sig = 0,000$) در سطح اطمینان ۹۹ صدم بین مؤلفه‌های مهارت اجتماعی در کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه (سال دوم، سوم و چهارم) وجود دارد، یعنی توجه یکسانی به مؤلفه‌های مهارت اجتماعی در این کتاب‌ها نشده است (جدول ۳).

از این میزان درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌ها ۴۵/۸۲، جرئت‌ورزی ۱۳/۴۴ درصد، خودگردانی ۱۱/۸۷ درصد، مهارت مقابله‌ای ۶/۳، همکاری و مسئولیت ۴/۹ درصد، مهارت ارتباطی ۳/۴۴ و مهارت شناخت قوانین و خدمات اجتماعی ۰/۷۸ درصد اختصاص دارد. و ۱۴/۱ درصد نیز به غیر مهارت‌های اجتماعی توجه شده است (جدول ۲).

● بررسی پرسش سوم پژوهش به مولفه‌های مهارت

جدول ۱. فراوانی و درصد فراوانی مهارت اجتماعی و غیر مهارت اجتماعی در کتاب‌های علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه

پایه تحصیلی	جمع مهارت اجتماعی	درصد واحد تحلیل مهارت اجتماعی	جمع واحد تحلیل غیرمهارت اجتماعی	درصد واحد تحلیل مهارت اجتماعی	جمع	
					تعداد	درصد
دوم	۱۶۵	۲۵/۰	۵۵	۷۵/۰	۲۲۰	۱۰۰
سوم	۲۲۴	۱۵/۱۵	۴۰	۸۴/۸۴	۲۶۴	۱۰۰
چهارم	۲۶۹	۴/۶	۱۳	۹۵/۳۹	۲۸۲	۱۰۰
کل	۶۵۸	۱۴/۱	۱۰۸	۸۵/۹	۷۶۶	۱۰۰

جدول ۲. فراوانی و درصد مؤلفه‌های مهارت اجتماعی و غیر مهارت اجتماعی در کتاب‌های علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه

مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد فراوانی
مهارت‌های ارتباطی	۲۸	۳/۶
مهارت‌های جرئت‌ورزی	۱۰۳	۱۳/۴۴
مهارت‌های همکاری و مسئولیت پذیری	۳۸	۴/۹
مهارت‌های خود گردانی	۹۱	۱۱/۸۷
مهارت‌های درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌ها	۳۵۱	۴۵/۸۲
مهارت‌های مربوط به قوانین و خدمات اجتماعی	۶	۰/۷۸
مهارت‌های مقابله‌ای	۴۱	۶/۳
جمع مؤلفه‌های مهارت اجتماعی	۶۵۸	۸۵/۹
واحد تحلیل غیر مهارت اجتماعی	۱۰۸	۱۴/۱
جمع کل	۷۶۶	۱۰۰

جدول ۳. نتایج آزمون‌های دو برای بررسی تفاوت مؤلفه‌های مهارت اجتماعی در مجموعه کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه

جامعه‌شناسی سال چهارم		جامعه‌شناسی سال سوم		جامعه‌شناسی سال دوم		فراوانی مؤلفه‌ها
فراوانی مورد انتظار	فراوانی مشاهده شده	فراوانی مورد انتظار	فراوانی مشاهده شده	فراوانی مورد انتظار	فراوانی مشاهده شده	
۳۸/۴	۴	۳۲	۳	۲۳/۶	۲۱	مهارت‌های ارتباطی
۳۸/۴	۲۸	۳۲	۳۰	۲۳/۶	۴۵	مهارت‌های جرئت‌ورزی
۳۸/۴	۱۲	۳۲	۱۲	۲۳/۶	۱۴	مهارت‌های همکاری و مسئولیت‌پذیری
۳۸/۴	۲۷	۳۲	۶۲	۲۳/۶	۲	مهارت‌های خودگردانی
۳۸/۴	۱۸۲	۳۲	۱۰۲	۲۳/۶	۶۷	مهارت‌های درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌ها
۳۸/۴	۲	۳۲	۲	۲۳/۶	۲	مهارت‌های مربوط به قوانین و خدمات اجتماعی
۳۸/۴	۱۴	۳۲	۱۳	۲۳/۶	۱۴	مهارت‌های مقابله‌ای
-	۲۶۹	-	۲۲۴	-	۱۶۵	جمع

$$x^2=641/7$$

$$x^2=259/56$$

$$x^2=147/03$$

$$DF=6$$

$$P=0/000$$

بحث و نتیجه‌گیری

در نظام آموزشی کشور ما به‌ویژه در مدارس، کتاب درسی یکی از مؤلفه‌های اساسی مدرسه‌ای است که بیش از ۹۰ درصد رفتار دانش‌آموز، معلم و حتی عوامل مدیریت مدرسه وابسته به آن است. مثلاً برنامه‌ریزی، روش تدریس و ارزش‌یابی در معلم در کلاس درس به میزان چشم‌گیری وابسته به نوع، ساختار، حجم و نحوه تدوین محتوای کتاب درسی است [۱۷]. با توجه به اینکه بخش اعظمی از محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه به مهارت اجتماعی پرداخته شده آموزگار می‌تواند با یک برنامه‌ریزی مناسب و بکارگیری روش تدریس یادگیرنده محوری در جهت تقویت این مهارت‌ها گام بردارد.

در کل نتایج به دست آمده از نمودارها نشان می‌دهد مهم‌ترین مؤلفه‌های مهارت اجتماعی که در این کتاب‌ها به آن پرداخته شده، عبارتند از: مهارت درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌ها، مهارت خودگردانی و مهارت جرئت‌ورزی و به دیگر مهارت‌ها از جمله مهارت مقابله‌ای، مهارت همکاری و حس مسئولیت‌پذیری،

مهارت ارتباطی و مهارت آشنایی با قوانین اجتماعی کم‌تر توجه شده است. این در حالی است که مورینو^۱ معتقد است، مهارت آشنایی با قوانین اجتماعی و مهارت مقابله‌ای مهمترین مؤلفه‌های مهارت‌های اجتماعی‌اند [۲۳]. این در حالی است که به این مؤلفه‌ها در محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی توجهی کافی نشده است.

در مجموعه کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه ایران، به میزان ۸۵/۹ درصد به مهارت‌های اجتماعی توجه شده است که از این میزان درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌ها ۴۵/۸۲، جرئت‌ورزی ۱۳/۴۴ درصد، خودگردانی ۱۱/۸۷ درصد، مهارت مقابله‌ای ۶/۳، همکاری و مسئولیت ۴/۹ درصد، مهارت ارتباطی ۳/۴۴ و مهارت شناخت قوانین و خدمات اجتماعی ۰/۷۸ درصد اختصاص دارد. یافته تحقیق آشکار می‌سازد که میزان توجه به بعد درک اجتماعی و شناسایی ارزش‌ها بیش‌تر از دیگر مهارت‌هاست، در صورتی که آموزش مهارت اجتماعی مستلزم آن است که دانش‌آموز در فرآیند یادگیری فعال باشد و در نتیجه

^۱- Morino

کتاب‌ها تجدید نظر اساسی صورت گیرد، همسو است. و از این نظر می‌توان گفت کتاب‌های علوم اجتماعی از نظر در بر داشتن تمامی ابعاد مهارت‌های اجتماعی یا زمینه‌سازی برای یادگیری، توسعه و تعمیق این مهارت‌ها در حد متوسطی هستند.

از آنجای که هدف اصلی آموزش کمک به دانش‌آموزان در سازش‌پذیری با محیط‌های مختلف زندگی است، در نتیجه تدوین برنامه‌های درسی مهارت‌های اجتماعی کاربردی، برای کلیه دانش‌آموزان ضروری می‌باشد. توجه به آموزش همه جانبه مهارت‌های اجتماعی از اختلالات و ناسازگاری‌ها در دانش‌آموزان پیشگیری و در نتیجه کیفیت زندگی آنان را ارتقاء می‌یابد. در پایان پیشنهادهای زیر می‌تواند به غنی‌تر ساختن محتوای کتاب‌های درسی و فعالیت‌های مدرسه از جهت مهارت‌های اجتماعی کمک کند.

- تأکید بر انجام فعالیت‌های گروهی در کلاس‌های درس و مشارکت دادن دانش‌آموزان در پروژه‌های جمعی،
- برگزاری دوره‌های آموزش مهارت‌های اجتماعی و نحوه انتقال آن به دانش‌آموزان برای دبیران و دست‌اندرکاران مسائل پرورشی و آموزشی،
- بازنگری کتاب‌های درسی و گنجانیدن مهارت‌های اجتماعی ضروری دانش‌آموزان در آن‌ها،
- فرهنگ‌سازی جهت عدم تأکید صرف بر محتوای آموزشی مدارس و تأکید بر همه ابعاد رشدی دانش‌آموزان.

منابع

1. Donna Staszewski, M.E d & Hans Smits (2008). Complementary Social Sciences courses in the ALBERTA HiGH SCHOOL curriculum: A conceptual Review, Alberta Education, curriculum Branch.
۲. پرواز، وازی (۱۳۷۸)؛ «آموزش برای آینده» در کتاب گزارش کنفرانس آموزش و پرورش برای آینده، داور شیخاوندی، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش.

باید به مولفه‌های دیگر مهارت اجتماعی که جنبه عملی‌تری دارند توجه بیش‌تری شود. به‌نظر می‌رسد که چنین امری تصادفی نبوده و علی‌رغم این‌که در کتاب‌های مورد نظر فعالیت‌هایی مانند «تحلیل کنید»، «تمرین کنید»، «تحقیق کنید»، «بیندیشید» و «مقایسه کردن» نیز وجود دارد، اما دیدگاه غالب کتاب علوم اجتماعی دوره دوم متوسطه ایران دیدگاه اجتماعی (انتقال فرهنگی) است که در چهارچوب این دیدگاه، وظیفه‌ی مدرسه انتقال یا القای ارزش‌ها، سنت‌ها و اخلاقیات پذیرفته شده به‌وسیله‌ی جامعه به دانش‌آموزان است. در حالی که لازمه آموزش مهارت اجتماعی، مشارکت فعال دانش‌آموزان در فرایند یادگیری است. به همین جهت بهتره به بعد عملی مهارت‌های اجتماعی توجه بیش‌تری شود.

در مجموع می‌توان گفت که کتاب‌های علوم اجتماعی تحلیل شده در پژوهش اخیر به جنبه‌های مهارت‌های اجتماعی (با ۶۵۸ فراوانی) توجه شده است، که سهم جامعه‌شناسی سال چهارم (پیش‌دانشگاهی) با ۲۶۹ فراوانی (۴۱ درصد) بیش‌تر از جامعه‌شناسی سال سوم و دوم است. این یک روال منطقی است که با افزایش سن میزان کسب مهارت بالاتر می‌رود، اما از آنجای که دانش‌آموزان در سال چهارم متوسطه خود را برای کنکور آماده می‌کنند، کم‌ترین توجه به کسب مهارت دارند پس بهتر است به مهارت اجتماعی در سال دوم و سوم متوسطه و مقاطع پایین‌تر توجه بیش‌تری شود.

هم‌چنین نتایج به دست آمده از آزمون خی‌دو نشان می‌دهد توجه یکسانی به مؤلفه‌های مهارت اجتماعی در هیچ یک از کتاب‌های علوم اجتماعی (سال دوم، سوم و چهارم) دبیرستان نشده است. که این خود مانعی بر سر راه دانش‌آموزان برای کسب همه‌جانبه مهارت‌های اجتماعی می‌باشد. که با نتایج تحقیق یارعلی و همکاران (۱۳۸۶) [۱۸]، نصراصفهان‌ی (۱۳۸۳) [۶]، دهقانی (۱۳۸۸) [۱۹]، میشل و گیسون (۱۳۷۴) [۱۷] و فریدمن (۲۰۰۳) [۱۴]، که معتقدند که محتوای کتب از لحاظ مهارت‌های اجتماعی قابل قبول نمی‌باشد و باید محتوای درسی

12. Caladarella, P & Merrell, K w (1997). Common Dimensions of Social Skills of Childern and Adolescent: A Taxonomy Of positive Behavior, School Psychology Review, Vol 26, No 2.
13. Goldestein, A. J. (1996). Psychological Skill Trianing, Elmsford,Ny: Pergamon Press.
14. Soleymanpour, J. Ghafari Mojalaj, M.Delfani, H (2013). Evalution of the Content of Life Skills Book and in Secondary School Baswd on Merrill instraction theory, Journal of Applied and Basic Sciences, Vol, 3:2548-2555.
۱۵. یونیسف (۲۰۰۰): برنامه آموزش مهارت‌های زندگی، سلبی و مردیها، دفتر موسسه بین المللی جهانی، **undp**.
16. Lewis - Timoty-J.Sugai - George,Colvin - Geaff.(1998) Reducing problem behavior through a scool – wide system of affective behavioral support: Investigation of a scool – wide Social skill, training program and a contextual intervention. Scool.psychology – Reviem.vol727, N. 3. 446-59.
۱۷. میشل و گیسون (۱۳۷۴): مبانی مشاوره و راهنمایی، باقر ثنایی، تهران: انتشارات بعثت.
۱۸. یارعلی، جواد؛ شواخی، علیرضا و عریضی، فروغ السادات (۱۳۸۶): «بررسی مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی (تحلیل محتوا)»، فصلنامه تعلیم و تربیت، ش ۹۳، صص ۱۹۲ تا ۲۲۱.
۱۹. دهقانی، مرضیه (۱۳۸۸): «تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس مهارت‌های اجتماعی با توجه به دیدگاه آموزگاران»، فصلنامه نوآوری آموزشی، ش ۳۱، صص ۱۲۳ تا ۱۴۸.
۲۰. ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمدرضا (۱۳۹۰): «تحلیل محتوای کیفی»، فصلنامه پژوهش، ش ۸، صص ۱۵ تا ۴۴.
۲۱. ملکی، حسن (۱۳۸۶): «اهداف اصلی در پرورش و آموزش تفکر انتقادی»، فصلنامه نوآوری آموزشی، ش ۱۹، صص ۹۳ تا ۱۰۸.
۲۲. محمدی مهر، غلامرضا (۱۳۸۹): روش تحلیل محتوا (راهنمای عملی تحقیق)، تهران، نشر گنجینه علوم انسانی – دانش نگار.
۲۳. شفیق آبادی، عبدالله (۱۳۸۳): مبانی روان شناسی رشد، تهران، انتشارات شرکت سهامی چهر.
۳. دهقانی، مرضیه؛ حسینی نسب، سید داوود و حسین پور (۱۳۹۰): «بررسی سیره پیامبر اعظم (ص) در برنامه درسی تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی و راهنمایی تحصیلی بر اساس مهارت‌های زندگی، از منظر دبیران و تحلیل محتوای کتب فوق الذکر»، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ش ۴۰، صص ۸ تا ۳۲.
۴. پاشا، فروغ (۱۳۹۰): «دانش آموزان، مهارت‌های اجتماعی و آینده‌ی شغلی، فصلنامه رشد آموزش و پرورش»، دوره ۱۴، ش ۴، صص ۱۱ تا ۱۹.
۵. حبیبی، حمدا...؛ پرداختچی، محمدحسن؛ ابوالقاسمی، محمود و قهرمانی محمد (۱۳۹۲): «بررسی جو یادگیری محوری مدرسه و ارتباط آن با اثر بخشی مدرسه»، دو فصلنامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری، سال بیستم، ش ۳، صص ۱۰۱ تا ۱۱۸.
۶. نصر اصفهانی، احمد رضا؛ فاتحی‌زاده، مریم و فتحی، فاطمه (۱۳۸۳): «جایگاه مهارت‌های اجتماعی مورد نیاز دانش آموزان در کتاب‌های درسی عمومی دوره متوسطه»، دانشور رفتار، ش ۹، صص ۴۹ تا ۶۴.
۷. فتحی آذر، اسکندر (۱۳۸۰): «روش‌های نقد و بررسی کتاب‌های درسی علوم»، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت، صص ۱۵ تا ۱۶.
۸. صفوی زاده، نسرین و شیران، زینت (۱۳۸۵): «کتاب‌های درسی علوم اجتماعی و مهارت‌های اجتماعی زندگی نوین»، رشد آموزش علوم اجتماعی، ش ۳۳، صص ۵۷ تا ۶۲.
۹. رهبری، بابک (۱۳۸۱): مهارت‌های اجتماعی و ویژگی‌های آن، تهران: انتشارات سلام.
۱۰. کرامتی، محمد رضا (۱۳۸۶): «تأثیر یادگیری مشارکتی بر رشد مهارت‌های اجتماعی و پیشرفت تحصیلی ریاضی»، فصلنامه روان‌شناسی و علوم تربیتی، ش ۷۴، صص ۳۹ تا ۵۹.
11. Matson, J.L.,Boisjoli, J. A. (2008). Cutoff Scores for the Matson Evaluation of Social Skills for Individuals with Severe Retardation for Adults with Intellectual Disability. Behavior Modification, 32, 1, 109-120.